

Edward Wornar

Wo změnach w paradigmatice femininowych a-zdónkow w džensnišej hornjoserbšćinje

1. Zawod do problematiki

Maćernorěčni Serbja młódšeje generacije maja w přiběracej měrje ćeže, kazusowe kóncowki korektnje nałožować a spóznać. To njepotrjechi jenož tych, kiž njejsu serbski gymnazij wuchodźili, ale tež tajkich ze serbskim abiturum, hačrunjež w mjeńšej měrje. Jedna přičina je wočiwidne zanjechanje gramatiki w šulskej wučbje; to pak wosebje *metarěčne* njedostatki wujasni, nic pak, zo su sej njewěsći, hdže kotra kóncowka sluša, samo při pomalkim rěčenju a hdyž su w pismje z wotpowědnymi, prawopisnje korektnymi formami konfrontowani.¹

Wuchadźejo z toho, zo so studenća sorabistiki resp. wučerstwa serbšćiny (přemóžaca wjetšina z nich pochadža z katolskeho teritorija) za swoju rěč wosebje zajimuju a zo je jich niwow wobknježenja spisowneje rěče kaž tež jich rěčna kompetenca wosebje dobra (přirunuju z druhimi maćernorěčnymi Serbami samsneje staroby), su tu wobjednawane zjawy z wulkej prawdžepodobnosću reprezentatiwne za cyłu młodu generaciju.

Uzus w młodej a srjedźnej generaciji je jara wšelaki, kaž přeco zaso zwěšćam, hdyž so svojich studentow za něčim prašam. Postulowanje hornjoserbskeje wobchadneje rěče po přikładze Šolčić (2005) mam tohodla za problematiske. Nimo toho rěči wjele Serbow hłownje doma a z přećelemi serbsce, tak zo su rěčne kupy chětro małe. Husto su někajke konstrukcije abo wobroty jednemu běžne, druhemu pak cuze. To pak njerěka, zo nimamy w džensnišej hornjoserbšćinje žane powšitkowne wuwicowe tendency. Za jich přičinami dyrbimy najprjedy we fonologiskim a morfologiskim systemje pytać; hladajo na našu rěčnu situaciju pak móža tež towaršnostne faktory rólu hrać. Interferenca němčiny tu jako přenje na mysle lěže, ale tež falowacy korektiw w fazy přiswojenja a wuwijanja rěče.

Tu wobjednawany problem wujewja so při skłónjowanju femininumowych substantiwow, dokładnišo při rozeznawanju g. sg. f. wot d. sg. f., potajkim při opozicijach typa *wot žony – k žonje*. Problem hodži so na informantach werifikować přez to, zo

- njemóžeja z wěstosću prajić, wo kotry kazus so jedna (njedosahaca metarěčna kompetenca)
- tež při pomalkim rěčenju zmylki činja (*wot žonje – k žony*).² Pola Wornarja 1996, 26 namaka so samo *Džěštaj mokrej kaž rybje k wowki [...]*, tomu steja přikłady kaž *mam to wot swojeje přećelce/wowce* napřečo. Tu pak so njejedna wo rozpad kazusoweho systema, dokelž so to pola maskulinumow a neutrow njestawa.
- maja ćeže z wurjekowanjom wobeju formow, štož na to pokazuje, zo stej jim cuzej: Słyšimy při tak mjenowanym „dokładnym“ wurjekowanju husto *wot žonü* z kuloj-

¹ Tutón fakt tež dopokazuje, zo naši młodostni mało serbsce čitaja; za zdžerženje serbšćiny je to problem, za zaměry tutoho nastawka je to skerje přihódne, dokelž pomjeńši wliw spisowneje rěče.

² Tutón přikład je jasniši hač opozicija *wot žony – wo žonje*, hdžež móže bliska semantika ke kontaminaciji wjesć. Ale tajke opozicije móža bjezdwěla k njewěstosći přinošować.

čenjom a *k žonje* z wuraznym [j] město [ń], potajkim wurjekowanje po pismikach a z němskej interferencu.

2. Fonologiske a morfologiske přičiny

2.1. Dospołny přechod *y > e (u)* we wuzwuku

Hižo w materialu SRA a w serbskich dialektnych tekstach namakamy pady, hdžež wustupuje *e* město *y* we wuzwuku. Wosebje rozšěrjeny je tutón zjaw w Hornich Serbach w Kulowskej a Budyskej serbšćinje (SRA 11, 126):

In fast allen eig. os. Dialekten [...] verliert *y* in unbetonter Stellung seine Relevanz gegenüber *e* und wird, in einzelnen Dialekten mit unterschiedlicher Frequenz, durch *-e* substituiert. Michalk [...] interpretiert das überwiegende Auftreten von *e* statt *y* in unbetonten Silben im Bautzener (und Wittichenauer) Dialekt als Neutralisation der Opposition *y : e* [...]. Einige in mehreren Orten des Bautzener (und Wittichenauer) Dialektgebiets angestellte Vertauschbarkeitsproben ergaben allerdings, daß *y* auch in unbetonter Stellung seine distinktiven Eigenschaften bewahrt (der Aussprache von schriftspr. *hory módre* als *hore módre* stimmten die befragten Dialektsprecher zu, die Aussprache *hore módry* lehnten sie jedoch entschieden ab) [...].

Tutón zjaw namakamy pola Michałka (1964), w SRA (13, 75–79) a tež w dialektnych tekstach so wón naspomni (SDT IV, 4). W džensnišej hornjoserbšćinje pak dže tuta tendenca wjele dale. Hižo w materialu, kiž sym před 15 lěty za swoju disertaciju ekscerpowal, móžach nimo zapisowanjow *ty sy klepnjene* tež tajke z *y* město *e* zwěšćić: *durje su začinjeny* atd. (wuwzaće je pozicija po labialu, hdžež je kóncowka *-u*: *ty sy hupu*):

Neutralisation der Opposition *e : y* in unbetonter Stellung, vor allem in Flexionsendungen. [...] Diese Erscheinung hat schon Mucke am Ende des 19. Jh. beobachtet, z. B. in Ralbitz.

Měnjene drje je Muka (1891, 46):

In den westl. DD. des Obersorb. (besonders im kathol. Dialect) hört man im Wortausgang nach harten Consonanten mit Ausnahme der Labialen den Vocal *y* regelmässig wie offenes hartes *e* aussprechen, z. B. *dobrě džěń* st. *dobry džěń* guter Tag – *husě* st. *husy* die Gänse – *pokutně* (st. *pokutny*) *pjatk* Busstag – *wóstě* st. *wósty* Disteln [...].

Ale tutón zjaw so po dialektnym materialu njenamaka jenož w katolskich Serbach:³

mó džomó tebje do šwinde sadzić (IV, 26); nejsu wědzeli jace sej žaneje rađe (IV, 53); A nětk jo tam dyrbał kóždě nós wotunkać (IV, 90); Tón bite (IV, 140); do teje wodě nuc (IV, 158); twjerde stare klěb (IV, 167); do wodě (IV, 173, 175); wětre duja (IV, 187)

a cyle typisce we Wóslinkowskej narěči, tu samo po labialu:

³ Podatej stej zwjazk rjadu „Sorbische Dialekttexte” a čisło sady. Přepisanje je moje po fonetiskej transkripciji.

nó, a jahľe sme tej syli (VI, 32); pon jo ebm kofej pite wordwał (VI, 52); a nowe lěto su em caľte dawali (VI, 83); mój muž je młode wumrěł (VI, 90); kójde džen (VI, 99); ha popę stajeli wele rynkow kójde džen (VI, 104); krupe [husto] z mjasom [...] a to je kóžde radę jědł (VI, 114); rjanę wejčor (VI, 135),

ale tež w Budyskej narěči:⁴

prjede (V, 1); wódne muž (V, 4, 91, 99, 100, 104, 108); a ta budnčka, ta je tež jenoh čłowjeka zawjedła do wode (V, 10); žan wóz, konjacę wóz čanoł neje (V, 13); zo žane mošine nejsu bóli (V, 22); tam je wón zys tej šupičku do wode klesnoł (V, 29); ale to su hulke pokrote bóli (V, 55); tón bó pon dvě štundži dolho sedžił tej pjece (V, 64); kruwó smó měli a kure a huse (V, 67); a druhde take tři, štyri žone přišli (V, 113); tam tón fajrmuž chodži, tón wuhlne muž (V, 141); tón młode lud ničo wjac njewě dafon (V, 145); dobre tykanc (V, 172)

Tež w nowych přepytowanjach namakamy tutón zjaw (Breu 2004/2005):

Dyž jen take počasu hraje, započēja porste boleć. (64) Wot caľte jen njeobbere! (67) Ha na kóncu jo pon em tón toľsty hodwał naj zes tej dinks wučěrene. (70) Haj, tón jen, tón toľste [...] (71)

Namakamy drje tajke pady hižo w najstaršej literaturje (na př. Martinijowe přikłady kaž *Gedyn psalm Davidowe*⁵ abo Warichiusowej *The Peecz stuki tei Kschescianskei wuczbe, Ja ton knes twoi Boh sum jeden surowe Boh*⁶, kiž pak njetrjebaja na zažnu neutralizaciju pokazać. Michalk (1964, 137/138) drje praji, „zo mjez *e* a *y* we wuzwuku w Martinijowym wurjekowanju njebě žadyn wulki rozdžěl. Při tym pak njesmě so zabyć, zo stej wobaj wokalej srjedžnej a njekuločenej, tak zo je tak a tak rozdžěl mjez nimaj snadny. (Tež Ticin a Swětlik stej w svojich spisach pismik *e* jako zakład za wobaj zwukaj wzaľoj, hačrunjež stej z diakritiskim znamješkom diferencowalaj.) Hladajo na njekonsoolidowany prawopis njeje móžno so na to spušćeć, zo so tajke poměrny drobne rozdžěle w prawopisu wotblyšćuja.

W džensnišej serbšćinje so tu najskerje tež interferenca němčiny wuskutkuje a wuwiće zesylni; wšak znaje němčina sylne redukowanje wokalow zwonka akcenta (Meinhold 1982, 98 scć.), kiž so dale bóle tež do serbšćiny zadobywa, najsylnišo w najmłódšej generaciji (Wornar 2007). Najbóle so tajke redukowanje na wokale srjedžnych połoženjow we wuzwuku wuskutkuje.

Dalša přičina móže być asimilacija w syntagmje. Kongruentne adjektiwy so kónča na *-e*, hdyž so substantiw na *-y* kónči: *do čisteje wody, rjanę žony*. Chablanje mjez *-y* a *-e* pola adjektiwow pak so na tajke wašnje wujasnić njehodži.

2.2. Zhubjenje opozicije palatalizacije před kóncowkami

Hižo z materiala SRA a z dialektnych tekstow je znate, zo so palatalizacija we wěstych pozicijach zhubi. To potrjechi poziciju před kóncowkami (*na kona skočić, prašeno*, atd.) a poziciju před zawrjenym *e* (*nejsym, rejne*, atd.), přir. SRA 13, 229. Młodži Serbja

⁴ W tutym zwjazku SDT rěčitej awtoraj na str. 4 tež wo „Neutralisation der Opposition *e* : *y* in unbetonter Stellung”.

⁵ Šewc 1967, 60.

⁶ Ibid., 52 scć.

maja husto wurazne čezje, mjez palatalnym a njepalatalnym zwukom diferencować (Wornar 2007). To namakamy džensa tež w lokatiwje a-zdónkow

Šestej hodžine smó mó směli program činc. Mó ta smó dórbeli Lejne tej horejéc.
(Breu 2004/2005, 69–70)

abo w genitiwje „palatalizowanych“ a-zdónkow:

Ta jo něko cóna bez rjadowne bóć, dla to dalekubłana. (Breu, *ibid.*)

2.3. Neutralizowanje opozicije sonorantow a h mjez wokalomaj

Mjeztym zo sonoranty *m*, *n*, *r*, *l* swoju relewancu mjez wokalomaj wobchowaja, wurunuja so *w*, *j* a spěwny laryngal *h* po kwalice wobdawaceju wokalow (přir. SRA 13, 171 scć.), pola substantiwow a adjektivow zwjetša hišće z dalšim, paradigmatskim wurunanjom po n. sg. m. Tak zwěsćimy:

- přechod *h > j* we wokolinje wokalow přnjeho rjadu, na př. *zaje*, *druji*, *knija*,
- přechod *h > w* we wokolinje wokalow zadnjeho rjadu, na př. *čawač*, *drowa*, *twarow* (w je tu přenesene z druhich kazusow kaž g. sg. *twarowa*). Nimo toho mamy přechod *w > h* před *u* w nazwuku, na př. *hupak* (*hlupak*), *hujbja* (*hubja*).

Při pisanju nadeńdzemy husto hyperkorektne twórby kaž *pruhowanje*, *hich* (namaka so tež w dialektach), *zahimawy*. Nimo toho maja tute wurunanja sonorantow konsekwency za morfologiski system. W najjednoršim padže je to proste wurunanje zdónkow a spowštkownjenje jednoho ze sonorantow, tak zo so k n. sg. m. *druji* tež femininum *druja* tworí (město z fonetiskich přičin wočakowaneho *druwa*).⁷ We werbalnym systemje přědže typ *čawač* fakultatiwnje do typu *kupwač*, potajkim *ja čawjem*, *ty čawješ*. Tež tutón přechod werbow na labial + *ač* do klasy *kupować* je starši (přir. Werner 1996, 70 scć., Wölke 2005, 259 scć.); najskeje bazuja tež Pfulowe zapiski typu *nadawować* (Pful 1866) na interpretaciji prezensowych formow *nadawje* jako *nadaw(u)je*.

2.4. Wurunanje paradigmow pola zdónka na sonorant abo h

Tutón zjaw je hižo dlěje znaty, hačrunjež njenamakamy k njemu material w SRA. Ale hižo Anton Nawka w swojej knize *Mjenje zmylkow* naspomni l. sg. f. typu *w biologize*, kiž je pola młodych Serbow preferowana (hdyž nic samo jenička) forma. Typaj *kniha* a *biologija* so křižujetej jako scěwk horjeka wjasnjeneho neutralizowanja opozicije sonorantow a *h*:

	kniha	biologija	rezultat wurunanja
n. sg.	knija	biologija	knija / biologija
g. sg./n. pl.	kniji	biologije	knije / biologije
d./l. sg.	knize	biologiji	knize (kniji) / biologize
a./i. sg.	kniju	biologiju	kniju / biologiju

Mózne je tute wurunanje přez produktiwnosć słowow na *-ija* (tež *běrokratija* atd.) a frekwentowanosć słowa *kniha*; woboje so tež w samsnym pragmatiskim wobłuku jewi

⁷ To plaći za cyły paradigmu, potajkim g. sg. m./n. *drujo*, d. sg. m./n. *drujom*, atd.

(„sym to w knize wo biologize čitał“). Stare słowa na *-ija* pak (na př. *šija*) su stabilne. Porno tomu hižo slyšiš *na jenej nowi/nowje/noze njemóžeš stač*⁸ a tež *sym to w kniji čitał*. To hodži so tak interpretować, zo nastanje nowa fakultatiwna kóncowka (d./l. sg. resp. n./a. du.) *-ze* pola zdónka na sonorant, kiž ma runja *-i* lěpšinu, zo so jasnje wot kóncowki g. sg. rozeznawa. Akceptanca wobeju wotchilenjow pak je wšelaka: Formy typa *w biologize* su wuraznje preferowane (wjetšina našich studentow praji, zo su hakle w Lipsku nawukli, zo ma *w biologiji* rěkać), typ *na nowi/nowje* je jenož marginalnje akceptowany, hačrunjež by tež eksistenca frekwentowanych słowow kaž *hłowa* tajke wurunanje podpěrowało.

2.5. Wurunanje paradimow pola palatalnych a njepalatalnych zdónkow

Zhubjenje palatalizacije a zhubjenje relevancy *y* a *e* we wuzwuku wjedźetej k nowej paradigmje typa *žona*:

n. sg.	žona	
g. sg., n./a. pl.	žone	*y > e
d./l. sg.; n./a. du.	žone	zhubjenje palatalizacije
a./i. sg.	žonu	

Tute wuwice widžimy hižo w staršej generaciji. Wone zeslabja tež poziciju duala, dokelž n. a. du. a n. a. pl. nětko tež hromadu padnjetej we formje *žone*, raz jako depalatalizowane *žone*, raz jako *žony* ze změnu *y > e* we wuzwuku. Runje n. a. du. pak je he-wak najsylńiša pozicija duala (přir. SRA 11, 34). System móže na dwoje wašnje reagować:

- Opozicija mjez formami so zhubi.
- Nowa forma so zadobudže.

Jako nowa forma so poskići forma substantiwow na palatalizowany zdónk, wšak su sej nětko formalnje (přez zhubjenje palatalizacije před kóncowku) njepalatalizowane a palatalizowane zdónki bliše. Přirunajmy spisownorěčnej⁹ paradigmje za *žona* a *bróžnja*:

n. sg.	žona	bróžnja
g. sg., n./a. pl.	žony	bróžnje
d./l. sg., n./a. du.	žonje	bróžni
a./i. sg.	žonu	bróžnju

Po skutkowanju depalatalizacije před kóncowku a wurunanja *e* a *y* dóstanjemy slědowacu tabulku:

n. sg.	žona	bróžna
g. sg., n./a. pl.	žone	bróžne
d./l. sg., n./a. du.	žone	bróžni
a./i. sg.	žonu	bróžnu

⁸ Wutrobny džak S. Wólkowej za tutón přikład.

⁹ Wuwostaju tu nazornosće dla pódlansku formu *bróžeń*.

Hdyž je tuta teza mjezsobneho wobwliwowanja korektna, bychmy nowu diferenciaciju formow g. sg. a n./a. pl. na jednym boku a d./l. sg., n./a. du. na druhim wočakowali:

n. sg.	žona	bróžna
g. sg., n./a. pl.	žone	bróžne
d./l. sg., n./a. pl.	žoni (žone)	bróžni
a./i. sg.	žonu	bróžnu

A runje tajku diferenciaciju wobkedźbujemy. Formy typa *žoni* namakamy tež hižo w materialu SRA. Awtorojo je tołmača jako wliw ewangelskeje serbšćiny, štož pak je hladajo na rěčnu situaciju w ewangelskich Serbach lědma prawdžepodobne. Nimo toho to njewujasni, čehodla so formy typa *žoni* šěrja, samo typ *w pinci*, *dwě ranci* je možny.¹⁰ Tohodla piše Faska pozdžišo (Faska 1998, 214):

W najnowšim času předewšěm wot katolskich awtorow trjebane formy dat./lok. sg. f. a nom. du. f./n. z kóncowku *-i* typa *Herći* (*Wićazec*), (*Mariji*) *Madleni*, (*w pěskowej*) *jami*, *dwě lěči*, *dwě dźiwadli* město normatiwneho *Herće*, *Madlenje*, *w jamje*, *dwě lěće*, *dźiwadle* ... njekontinuuja z **-ě* pochadźacu kóncowku *a-* resp. *o-*deklinacije, ale su analogije k wotpowědnym kazusowym formam femininow a neutrow z mjechkim zdónkom, přir. dat./lok. sg. f. *zemi*, *šuli*, *duši*; nom. du. f./n. (*dwě*) *bróžni*, *róži*, *poli*, *zwěrjeći*.

Dóstanjemy tu potajkim podobny system kaž w słowjenšćinje, hdžež su to tohorunja kóncowki palatalnych zdónkow přetlōčili.

3. Zjeće

Fonologiski system serbšćiny so změnja (Wornar 2007), wosebje so opozicija palatalizacije džeń a bóle pozhubuje. Tute a hinaše wuwicowe tendency (neutralizacija zwukow *y* a *e*) so na morfologiju wuskutkuja, štož tu na změnje we femininumowej paradigmatce widźimy: Paradigmatce přjedawšich palatalnych a njepalatalnych zdónkow rozeznawatej so jenož hišće w poziciji d./l. sg. a n./a. du. Tu so kóncowka *-i* palatalnych zdónkow do njepalatalnych zdónkow zadobywa, dokelž by wobchowanie kóncowki *-e* k synkretizmej wjedło. Nastate formy typa *žoni* maja hinašu přičinu a distribuciju (*pinci*) hač homofone a homonymne formy z ewangelskeho pismowstwa.

4. Bibliografija

- Breu 2004/2005: Walter Breu, Lenka Scholze: Sprachkontakt und Syntax. Zur Position des Verbs im modernen Obersorbischen. In: Slavistische Linguistik 2004/2005 / herausgegeben von Tilman Berger. – München 2007
- Faska 1981: Grammatik der obersorbischen Schriftsprache der Gegenwart. Morphologie / verfaßt von Helmut Faßke unter Mitarbeit von Siegfried Michalk. – Bautzen 1981
- Faska 1998: Najnowsze dzieje języków słowiańskich. Serbščina / redaktor naukowy Helmut Faska. – Opole 1998
- Faska 2003: Helmut Faska: Pućnik po hornjoserbšćinje. – Budyšin 2003

¹⁰ Woboje pokazuje so pola Breu (2004/2005, 57): *To budža te we přěnej skupini wuknć.*

- Meinhold 1982: Gottfried Meinhold, Eberhard Stock: Phonologie der deutschen Gegenwartssprache. Leipzig 1982
- Michałk 1964: Frido Michałk: Labiowelarizacija wokalow *y* a *e* wšelakeho pochada po labialnych konsonantach w serbskich dialektach. In: *Lětopis A* 11 (1964) 1, 129–163
- Muka 1891: Dr. Karl Ernst Mucke: Historische und vergleichende Laut- und Formenlehre der niedersorbischen (niederlausitzisch-wendischen) Sprache. Mit besonderer Berücksichtigung der Grenzdialekte und des Obersorbischen. – Leipzig 1891
- Nawka 1993: Anton Nawka: Mjenje zmylkow. Rady a pokiwy za dobru serbšćinu. – Budyšin 1972
- Pful 1866: Chr. Tr. Pful: Obersorbisches Wörterbuch. Fotomechanischer Neudruck. – Bautzen 1968
- SDT IV: Sorbische Dialekttexte IV, Sollschwitz, Kreis Hoyerswerda / bearbeitet von H. Faßke und S. Michalk. – Bautzen 1966
- SDT V: Sorbische Dialekttexte V, Klix, Kreis Bautzen, mit Spreewiese, Salga und Göbeln / bearbeitet von H. Faßke und S. Michalk. – Bautzen 1967
- SDT VI: Sorbische Dialekttexte VI, Weißig und Lieske, Kreis Kamenz, mit Liebegast, Kreis Hoyerswerda / bearbeitet von H. Faßke und S. Michalk. – Bautzen 1968
- SRA 11: H. Faßke: Sorbischer Sprachatlas, Bd. 11. Die grammatischen Kategorien – Die Paradigmatik des Substantivs. – Bautzen 1975
- SRA 13: H. Faßke: Sorbischer Sprachatlas, Bd. 12. Synchronische Phonologie. – Bautzen 1990
- Šewc 1967: Heinz Schuster-Šewc: Sorbische Sprachdenkmäler. 16.–18. Jahrhundert. – Bautzen 1967
- Šolčić 2005: Leńka Šolčić: Serbska wobchadna řeč mjez standardom a dialektom w nutřkosłowjanskim přirunanju. In: *Lětopis* 52 (2005) 2, 74–98
- Wölke 2005: Sonja Wölke: Geschichte der sorbischen Grammatikschreibung. – Bautzen 2003
- Wornar 1996: Eduard Werner: Studien zum sorbischen Verbum. – Bautzen 1996 (Spisy Serbskeho instituta; 13)
- Wornar 2007: Edward Wornar: Problematika hornjoserbskeje ortoepije. In: *Komparacija i funkcionowanie współczesnych języków słowiańskich. Tom II. Fonetyka i fonologia.* – Opole [w ćišću]